

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Tajude avardamise võimalustest muuseumikeskkonnas

Audioinstallatsioon Liivi Muuseumis

Magistritöö

Marie Reemann
Juhendaja: Leena Kurvet-Käosaar

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. <i>Disability studies</i> . Puueteuuringute ajaloost.....	5
1.1 Algusaastad. Puuetekäsitluse sotsiaalne mudel	5
1.2 Emantsipatoorne puuetekäsitlus	7
1.3 Interdistsiplinaarne suund puueteuuringutes	8
1.4 <i>Ableism</i> ehk võimete kesksus – puuetega seotud ühiskondlik negativism.....	9
2. Muuseumide võimalused külastaja tajude avardamisel.....	15
2.1 Ligipääsetavuse parandamine muuseumides	16
2.2 Vaegnägijate ligipääsetavuse parandamine muuseumides	19
2.2.1 Meetodid, mis võimaldavad parandada vaegnägijast külastaja ligipääsu	19
2.2.2 Küsimustik Eesti muuseumidele	21
3. Audioinstallatsioon Liivi Muuseumis.....	26
Kasutatud kirjandus	35
<i>Expanding Sense Perception in the Museum Environment. Audio Installation at the Liivi Museum</i>	38

Sissejuhatus

Käesolev magistritöö sai alguse huvist helikunsti ja audiitiivsuse vastu. Mind paelus, kuidas visuaalse informatsiooni puudumine ei olnud audiokunstiteoste nagu kuuldemängude puhul mitte kitsaskohaks, vaid hoopis fantaasiat elavdavaks asjaoluks. Samuti soovisin teha oma lõputööks midagi praktilist ja käegakatsutavat (tulemust saab otseselt käega katsuda küll vaid osaliselt) ning kuna Liivi Muuseum avaldas soovi koostööks, sündis idee keskenduda vaegnägijatest külastajatele muuseumikeskkonnas. Teemaga tegelema hakates märkasin, et erinevates Eesti muuseumides käies puutusin äärmiselt harva kokku vaegnägijate või teiste puuetega inimestega, ometi Amsterdamis, New Yorgis või Roomas oli see tavapärane. Mind hakkas huvitama, kas põhjus on nende suurlinnade rahvaarvus, inimeste suuremas aktiivsuses või ehk hoopis puuetega inimeste paremas lõimimises ühiskonda, sealhulgas kultuuriellu.

Tutvudes puuet käsitleva uurimisvaldkonnaga *disability studies*, mis on eesti keelde tõlgitud kui „puueteuuringud”, jõudsin järeldusele, et asi pole vaid muuseumikeskkonnas, vaid sellel on palju laiem ühiskondlik haare. Mitmed aktsepteeritud normid toidavad paljudele märkamatu mõtteviisi, mille kohaselt teatud osa ühiskonnaliikmeid on rohkem väärtustatud kui teised ning selle olukorra muutmise tuleks panustada nii muuseumidega seotud inimestel, teadlastel, aga ka kogu ühiskonnal.

Tartu Ülikooli rakenduslike magistriprojektide eesmärgiks on teadmiste ja oskuste suunamine lahendamaks praktilist probleemi või uurimisküsimust. Minu rakenduslikuks magistriprojektiks on audioinstallatsiooni ja selle juurde kuuluva infotahvli koostamine ja teostus Liivi Muuseumis. Selle peamiseks eesmärgiks on praktilise näite varal esitada võimalus, kuidas muuseumid saaksid oma ekspositsioone nägemispuudega inimestele, aga ka laiemale külastajaskonnale paremini tajutavamaks muuta.

Magistritöö kirjalik osa on jaotatud kolmeks peatükiks:

esimeses peatükis tutvustan puueteuuringute ajalugu, puuetekäsitluse sotsiaalset mudelit ning emantsipatoorset ja interdistsiplinaarset suunda puueteuuringutes. Käsitlen ka ühiskondlikku võimetekeskset mõtteraamistikku, mida tähistatakse puueteuuringutes ingliskeelse terminiga

*ableism*¹.

Töö teises peatükis käsitlen muuseumide võimalusi ligipääsetavuse parandamisel ja tajude avardamisel. Keskendun meetoditele, mis võimaldavad parandada nägemispuudega külastaja muuseumikogemust. Samuti analüüsin Eesti muuseumide ligipääsetavust puudutavat küsimustikku, mille viisin läbi eesmärgiga saada ülevaade Eesti muuseumide ligipääsetavuse olukorrast ja muuseumide kogemustest nägemispuudega külastajatega.

Töö kolmandas peatükis tutvustan töö praktilist osa – audioinstallatsiooni Liivi Muuseumis. Installatsioon, milles varieeritakse üht Juhan Liivi luuletust – „Eile nägin ma Eestimaad”, on paigutatud ekspositsiooni osasse, kus on vaadeldavad Liivi käsikirjad, sealhulgas „Eile nägin ma Eestimaad”. Heliteos, selle juurde kuuluva punktkirjas infotahvliga, on kujunduslikult sulandatud olemasolevasse püsiekspositsiooni, pakkudes nägemispuudega aga ka laiemale külastajaskonnale senisest multisensorsemat külastajakogemust. Peatükis käsitlen audioinstallatsiooniga seotud tööprotsessi ning analüüsin töö eesmäärke, nende täitmist ja lõpptulemust.

¹ *Able* – ingl. võimeline, seega sõna *disable* võib tõlkida ka kui „võimetu”.

1. *Disability studies*. Puueteuuringute ajaloost

1.1 Algusaastad. Puuetekäsitluse sotsiaalne mudel

Puueteuuringute (inglise keeles *disability studies*) juured ulatuvad aega, mil Teises maailmasõjas haavata saanud veteranid nõudsid oma vigastuste eest kompensatsiooni. See kutsus esile puudega inimeste õiguste eest võitlevate ühingute tekke. Samuti on puueteuuringud tugevas seoses inimõigusliikumistega 1960. – 1970. aastatel: hakati tegelema kategooriate nagu rass, seksuaalsus ja sugu kriitilise analüüsi ja ümbermõtestamisega. See andis võimaluse käsitleda puuetega inimeste õigusi samadel alustel inimõigustega.

Ameerika Ühendriikides oli esimeseks läbimurdeks puuetega inimeste olukorra parandamisel *Architectural Barriers Act* (1968), mille kohaselt oli riiklike rahade eest ehitatud hoonetes kohustus tagada ligipääs puuetega inimestele. See määrus oli suunatud parandama kõige otsesemat füüsilist ligipääsu, ent üha enam hakati tähelepanu pöörama ligipääsu (*accessibility*) mõiste laiemale tähendusele. Lisaks füüsilistele tõketele võeti vaatluse alla ka mentaalsed barjäärid. Näiteks oma teoses *Handicapping America* (1978) toob Frank Bowe välja kuus peamist barjääri, mis tõkestavad puuetega inimeste lõimumist ühiskonda: arhitektuuriline (*architectural*), suhtumuslik (*attitudinal*), hariduslik (*educational*), kutsealane (*occupational*), õiguslik (*legal*) ja isiklik (*personal*) barjäär (Hall 2016: 20).

1980ndate lõpuks 1990ndate alguseks olid sotsiaal-poliitilised õiguspõhised kampaaniad ja seadusemuudatused toonud suurema teadlikkuse puuetest ka akadeemilisse sfääri. Kui varem räägiti puuetest pigem meditsiini, psühholoogia ja sotsiaaltöö kontekstis, siis nüüd hakkasid sotsioloogia, sotsiaalpoliitika, kultuuriuuringute, haridus- ja humanitaarvaldkonna teadlased toetuma kodanikuõiguste liikumistele ja kampaaniatele, et luua puuetekäsitluse uus mudel. Paljud eemaldusid meditsiinilisest mudelist, mille järgi puuet nähti kui indiviidi personaalset vajakajäämist või puudust. Nad keeldusid nägemast puuet kui patoloogiat, mis ilmtingimata vajab ravi või varjamist. Selle asemel tuldi välja sotsiaalse mudeliga, mida nimetatakse ka puude sotsiaalkonstruktivistlikuks mudeliks (Hall 2016: 21). See mudel rõhutab puude avalikku ja struktuurset aspekti, käsitledes puudega inimesi kui ajalooliselt rõhutatud gruppi.

Sotsiaalne mudel eristab termineid „puue” (*disability*) ja „tervisekahjustus” (*impairment*) – puuduolev jäse, defektne organ, kehaosa või -funktsioon. Kui tervisekahjustus on meditsiiniliselt defineeritud patoloogia, siis puuet mõistetakse kui ühiskondlikult konstrueeritud piirangute kogumit, mis takistab või piirab tervisekahjustusega inimeste sotsiaalset integratsiooni (Barnes, Mercer 2003: 11).

Ka Eesti puuetega inimeste sotsiaaltoetuse seadus defineerib puuet, lähtudes sotsiaalsest mudelist: „Puue on inimese anatoomilise, füsioloogilise või psüühilise struktuuri või funktsiooni kaotus või kõrvalekalle, mis koostoimes erinevate suhtumuslike ja keskkondlike takistustega tõkestab ühiskonnaelus osalemist teistega võrdsel alustel.” (puuetega inimeste sotsiaaltoetuse seadus §2). Sotsiaalkonstruktivistliku teooria kohaselt ühiskond piirab (ingl. *disables*) diskrimineerimise ja mitte-kaasamise kaudu puudega inimesi luues sensoorseid, kognitiivseid ja arhitektuurilisi tõkkeid. Näiteks ratastoolikasutajal on küll füüsiline tervisekahjustus, aga kaldteede ja liftide puudumine on ta lisaks ka ühiskondlikust elust välja tõrjunud ja seeläbi sotsiaalselt halvanud.

Oluline on märkida, et tervisekahjustus üksi ei ole veel puue ja et puue on muutlik nähtus. Inimene võib saada puude väga ootamatult, ajutiselt ja ükskõik millisel eluperioodil. Puue võib olla silmale nähtamatu ja suur osa puudeid pole kaasa sündinud, vaid omandatakse. Sellest tulenevalt on mitmed teadlased hakanud vastandina terminile *disabled* kasutama väljendit *temporarily able-bodied* (TAB) ehk „ajutiselt suutlik” inimeste kohta, kellel puuet pole, põhjendades seda asjaoluga, et võimalus saada puue on kõigil inimestel (Hall 2016: 6). Paljud näevad sellises lähenemises potentsiaali ühiskonda ühendada ja ka kui meeldetuletust, et vähemuse vajadustest võivad saada igatüüpi vajadused.

Teisalt leiavad nii mõnedki teadlased, et nii avar ja muutlik puudekäsitus võib vähendada puude kui poliitilise, sotsiaalse ja kriitilise kategooria kandepinda. Nende probleemküsimuseks on, et kui puue on potentsiaalselt kõigi inimeste identiteedi osa, siis kuidas peaksid puudega inimesed looma iseseisva kollektiivse ja tugeva identiteedi (samas: 7). Kollektiivse identiteedi kontseptsioon on oluline ka puudeaktivismi seisukohast. Tobin Siebers leiab, et selgelt määratletud ja eristuv kogukond on väga oluline võitlemaks demokraatlike põhiväärtuste eest nagu on seda kaasamine ja osalus (Siebers 2008: 93).

Puudeaktivist Simi Linton näeb puuet kui eripärast sotsiaalset identiteeti, mille puuetega inimesed grupina on omaks võtnud: „Me oleme tänapäeval kõikjal [---] ja meid ei ühenda mitte ühised meditsiinilised sümptomid, vaid sotsiaal-poliitilised olud, mis on meid ühte köitnud.” (Linton 1998: 4) Lintoni teooria kohaselt on väga oluline, et puudega inimene ise selle kollektiivse identiteedi omaks võtaks. Tema tihti kasutatav meie-vorm rõhutab teatud grupisest solidaarsust ja ühtsustunnet. Linton kasutab oma kirjeldustes ka väljendit „mitte-puudega” (*nondisabled*), lähtudes puudest kui normaalseisundist (samas: 14). Selline lähenemine esitab väljakutse väga laialt levinud seisukohale, mille kohaselt puudeta olekut loetakse normiks.

1.2 Emantsipatoorne puuetekäsitus

1980ndatel välja kujunenud sotsiaalne puuetekäsitus on ka tänapäeval domineeriv. See jätab kõrvale meditsiinilise, individualistliku kontseptsiooni ja keskendub barjääridele, mis takistavad puuetega inimestel täisväärtuslike liikmetena ühiskonnas osaleda. Lähtudes nendest ideedest hakkas akadeemiline ringkond 1990. aastatel analüüsima ka puuetega inimeste kõrvalejätmist teaduslikust uurimistegevusest. Kui ajalooliselt on puuetega inimesed olnud uurimisobjektiks, siis vastandudes sellele ideele, arendati välja emantsipatoorne puueteuuringute käsitus (*emancipatory disability research*) (Hollins 2010: 228).

Emantsipatoorse puuetekäsitluse eesmärgiks on soodustada puuetega inimeste suuremat osalust ja mõjuvõimu teaduslikus uurimistegevuses ning aidata tagada, et nende seisukohad oleks diskussioonides tugevalt esindatud. Kui sotsiaalse puuetekäsitluse eesmärgiks oli välja tuua, analüüsida ja lõhkuda sotsiaalseid barjääre, mis puuetega inimesi ühiskondlikult tõkestavad, siis emantsipatoorne lähenemine seab oma ülesandeks neid tõkkeid purustada ka akadeemilisel väljal, lõimida puuetega inimesi teadusuuringutesse, et selle abil neile otsest kasu tuua. Emantsipatoorne puuetekäsitus seab uurimistöö ülesandeks ühiskonda muuta. See mõttemalli muutus seab kahtluse alla valdkonnasisesed võimusuhted ning puuetega inimeste vaadetele antakse uurija omadega võrdne alus (samas).

Juhtivaid puueteuuringute eksperte Mike Oliver leiab oma kriitilises analüüsis *Changing the Social Relations of Research Production* (1992), et puueteuuringud on olemuslikult valdkond,

mida teostavad võimupositsioonilt ilma puudeta eksperdid (Oliver 1992: 110). Ta rõhutab ka kahepoolse vastutuse printsiipi kui emantsipatoorse uurimuse alustala ning refleksiivse lähenemise olulisust. Ehk puuetega inimesed peaksid nägema teadusvaldkonda panustades ka otseseid positiivseid ühiskondlikke muutusi ning teadlased peaksid võtma suurema vastutuse uurimustest tõusvate probleemküsimuste lahendamise ees (Hollins 2010: 232). Uuriija vastutuse praktilise vormina näeb Rob Kitchin empaatilist tagasisidet, mille kohaselt uurimuses osalevatele puuetega inimestele antakse võimalus korrigeerida väärtõlgendusi ja mõjutada uurimuse suunda (Kitchin 2000: 38).

Emantsipatoorset praktikat saab Heather Hollinsi arvates väga edukalt rakendada ka muuseumikeskkonnas ning selle printsiipidest lähtuvalt lahendada erinevaid ligipääsetavusega seotud probleeme (Hollins 2010: 233). Seda teemat analüüsin lähemalt töö teises peatükis.

1.3 Interdistsiplinaarne suund puueteuuringutes

Lennard J. Davis rõhutab puueteuuringute ajaloolise kujunemise juures teiste interdistsiplinaarsete valdkondade olulisust, mille keskmes on inimõiguste eest seismine:

„Puueteuuringud ei ole lihtsalt kellegi peast välja karanud just praegusel ajaloolisel hetkel. Õigem oleks öelda, et puueteuuringuid on läbi viidud juba aastaid. Kuid, nii nagu ka puuetega inimesed ise, on puueteuuringud alles hiljuti tunnustust leidnud iseseisva poliitilise üksusena. Tõepoolest, nii nagu kodanikuõiguste liikumisele järgnesid kiiresti Aafrika-Ameerika uuringud, on vastastikune seos ka puuetega inimeste poliitilise praksise ja puueteuuringute kui omaette kategooria tekkimisel.”² (Davis 2006: xvi)

Davise teooriat nimetab Alice Hall interseksionaalseks lähenemiseks (Hall 2016: 23), mille kohaselt tuleks erinevaid sotsiaalselt konstrueeritud identiteedi- ja eristuskategooriaid (sugu,

² *It is not as if disability studies has simply appeared out of someone's head at this historical moment. It would be more appropriate to say that disability studies has been in the making for many years, but, like people with disabilities, has only recently recognized itself as a political, discursive entity. Indeed, like the appearance of African-American studies following rapidly on the heels of the civil rights movement, there is a reciprocal connection between political praxis by people with disabilities and the formation of a discursive category of disability studies.* (Davis 2006: xvi)

rass, klass, etnilisus, vanus, seksuaalne sättumus jne) käsitleda mitte eraldiseisvatena, vaid inimeste kogemustes omavahel põimunutena. Need kategooriad omandavad tähenduse, suhestudes üksteisega erinevates sotsiaalsetes kontekstides (Aavik 2015). Puueteuuringute väljakujunemine Aafrika-Ameerika uuringute ja naisuuringute suureneva akadeemilise tunnustamise taustal illustreerib akadeemilise sfääri ja ühiskondlike liikumiste omavahelist seost (Hall 2016: 23). Garland-Thomson väidab, et identiteedil baseeruvate valdkondade suurenev mõjuvõim aktualiseeris võrdsuse ja kaasatuse teema ka akadeemilises ringkonnas. Samuti näeb ta teadlaseks olemist kui aktivismi vormi (Garland-Thomson 1997: 916).

1.4 *Ableism* ehk võimeteukeskus – puuetega seotud ühiskondlik negativism

Puueteuuringute käsitluste juures on väga oluliseks ingliskeelne termin *ableism*, mida eesti keelde võib tõlkida kui võimeteukeskust või puuetepelgust. Selle mõtteraamistiku kohaselt on puuetega inimesed vähem väärtuslikud kui puueteta inimesed ning see nähtus hõlmab endas puuetega inimeste vastu suunatud eelarvamusi ja diskrimineerimist (Linton 1998: 7). *Ableism*’ina võib näha nii stereotüüpe, ühiskondlikku tõrjumist, füüsilisi takistusi kui ka hinnangulist kõnepruuki. Linton leiab, et väga laiaulatuslik võimeteukeskus väljendub retoorikas, ent kuna sel teemal puudub laiapõhjaline avalik diskussioon, ei pruugi paljud inimesed oma võimeteukesksest keelekasutust ja käitumismustrit teadvustada (samas). Palju laialdasemalt tunnetatakse, milline keelekasutus on rassistlik või seksistlik, aga seda tulenevalt pikast ja poleemilisest avalikust arutelust, mille tõttu on inimesed hakanud oma väljenduslaadile nende erinevuskategooriate lõikes suuremat tähelepanu pöörama.

Oma essee *The Rhetoric of Ableism* väidab James L. Cherney, et võimeteukeskne ühiskond taastoodab end läbi retoorika (Cherney 2011). Cherney vaatleb puuetepelgust kui mõttelist raamistikku, mida formuleerivad kõne, kujundlikkus ja esitusviis ning mille kaudu õpitakse ja antakse edasi oletusi, tõlgendusi ja hinnanguid. Analüüsides võimeteukeskuse retoorilisi aspekte tulevad ilmsiks ka ühiskondlikud protsessid, mis *ableism*’i jätkusuutlikuna hoiavad. Võimeteukeskse retoorika laialdane kasutamine on selle muutnud aksioomiks ehk endastmõistetavaks käibetõeks, mille sisusse ei vaevuta süvenema ning just see, et midagi aktsepteeritakse kui ümberlükkamatut tõe, muudab võimeteukeskse retoorikaga võitlemise keeruliseks (samas).

Igal vaatenurgal ja ideoloogial on aluspõhi: me õpime nähtuste tähendusi mõistma, tähendus ei tõuse objektidest iseeneslikult. Kenneth Burke väidab, et maailmas ei eksisteeri absoluutseid tõdesid, vaid kõik situatsioonid omandavad oma lõpliku tähenduse vastavalt tõlgendusraamistikule (Burke 1984: 35). Näiteks surm läbi piinamise omab mugavust hindavale skeptikule hoopis teist tähendust kui märtrile, kes usub läbi surma saavutavat igavest õndsust (samas). Vaadeldes võimeteukesust kui tõlgendusraamistikku, tuleb selle haardelisuse analüüsimiseks vaadelda lingvistilisi koode ja retoorilisi eeldusi, mis juhivad tähenduste tekkimist. Me ei sünni maailma ümberlökkamatute teadmistega, ometi leidub mitmeid ühiskonnasiseseid käibetõdesid, mida justkui pole vaja tõestada ega kaitsta, sest neid kohtab väga erinevates valdkondades ja nende legitiimsuse kahtluse alla seadmine muudaks nende positsiooni ebakindlaks ka teistes valdkondades. Cherney nimetab neid retoorilisteks normideks (Cherney 2011).

Üheks retooriliseks normiks on samastada kõrvalekallet pahe või kurjusega. Lääne kunst on laialdaselt kasutanud füüsilise hälbe kujundit, mille kaudu esitatakse kurjuse kohalolu, mis vastasel juhul jääks varjatuks. Ka Paul Longmore väidab, et puuet kasutatakse tihti kui melodramaatilist võtet ehk moondunud keha sümboliseerib moondunud hinge (Longmore 1987: 66). Selle retoorika alustalaks on religioosne arusaam, mille kohaselt füüsiline ebatäiuslikkus on tugevas seoses moraalse ebatäiuslikkusega (Cherney 2011). Ruth Mellinkoff, kes on uurinud eripäraseid inimkujutisi hiliskeskajses Põhja-Euroopa kunstis leiab, et haigusi, deformatsiooni ja füüsilisi omadusi, mis erinesid enamikust seostati kurjuse ja patuga (Mellinkoff 1993: 121). Selle retoorilise normi kujunemist on mõjutanud ka füsiognoomika areng. Tegemist on „pseudoteadusega, mis seostas inimese näojooned (ja muude kehaosade kuju) tema iseloomu ja kõlbeliste kalduvustega” (Eco 2008: 257).

Kehalise kõrvalekalde ja kurjuse seostamist võib näha ka paljudes kirjandusteostes ja filmides: põlenud näoga demon Freddy Krueger filmist „Elm Streeti luupainaja” (1984), proteeskätega kurikael Dr No James Bondi 1962. aasta filmist või ratastoolis Dr Strangelove Stanley Kubricku linateosest „Dr Strangelove ehk Kuidas ma lõpetasin muresemise ja õppisin armastama pommi” (1964). Kirjandusest võib välja tuua kapten Konkskæe J. M. Barrie Peeter Paani raamatutest ja vaalaluust kunstjalaga kapten Ahabi Herman Melville'i

romaanist „Moby Dick” (1851).

Teiseks retooriliseks normiks, mille Cherney välja toob, on väide „keha on võimeline” (*body is able*) (Cherney 2011). Üheks selliseks sotsiaalseks süsteemiks on sport kus hinnatakse inimese spetsiifilisi füüsilisi võimeid kindla ala kontekstis. Ilma golfi kui väljamõeldud spordialata oleks võime pika distantisi tagant väikest valget palli täpselt auku lüüa tähtsusetu. Vaid mängu kontekstis võib see oskus mängijale tuua kuulsust, raha ja tunnustust. Mängureeglid loovad aga tingimused selleks, et silmapaistvad sooritused tekitavad ootuse, mida üks keha peab suutma teha, et kvalifitseeruda võimeliseks (*able*). Need, kes seda ei suuda, lahterdatakse aga võimetuteks (*disabled*). Cherney leiab, et kuna võimeid (*abilities*) hinnatakse, normaliseeritakse ja privilegeeritakse ühiskondliku süsteemi poolt, on need ka läbinisti sotsiaalsed konstruktsioonid, mida antakse edasi läbi retoorika. Teadvustamine, et tegemist on võimete kesksete konstruktsioonidega, annab võimaluse kriitiliselt analüüsida suhtumist, mille kohaselt üks oskus või võime on kõrgemalt hinnatud kui teine (samas).

Kolmandaks retooriliseks normiks on väide, et normaalne on loomulik (*normal is natural*). Selle normi, mida esitatakse tihti kui loodusseadust, kohaselt on normaalsete kehade väärtustamine ja „ebanormaalsete” kehade devalveerimine kooskõlas sellega, kuidas asjad toimivad looduses. Normaalset keha samastatakse objektiivse tõega ning sellest tulenevalt on normaalsuse kategooria muutunud ümberlükkamatuks tunnusjooneks, mis on kinnistunud kui teaduslik fakt (samas). Robert Garland leiab, et valdkondadel nagu meditsiin ja loodusteadused on võime redefineerida, mida me peame normaalseks, sest ühiskond suhtub valdavalt nendesse käsitlustesse kui kinnitatud faktidesse, samal ajal kui sotsiaalkriitika püüab tõestada end legitiimse teadusena. Oma mõjuvõimust hoolimata on loodusteadused ja meditsiin pigem kinnistanud kultuurilisi presupositsioone, esitledes neid kui loodusseaduseid (Garland 1995: 5).

Lähenemist „normaalne on loomulik” võib kohata läbi ajaloo. Näiteks teoses „Loomade põlvnemine” (ingl. *Generation of Animals*), milles Aristoteles pani aluse etioloogia ehk haiguspõhjuseõpetuse sünnile, toetub autor just sellele normile. Ning kuna teos inspireeris paljusid mõjukaid füsiolooge nagu Galenos, Hieronymus Fabricus, William Harvey ja Etienne

Geoffroy Saint-Hilaire³, võib väita, et võimete kesksest retoorilisest normist lähtuv teos mõjutas oluliselt enamikku järgneva kahe tuhande aasta uurimustest, mis puudutasid antud valdkonda (Cherney 2011).

Kenneth Burke väidab, et me tajume situatsioonimustreid lähtuvalt meie kultuuriruumi spetsiifilisest sõnavarast. Meie mõtted on lingvistilised konstruktsioonid, mis koosnevad verbaalselt sõnastatud kontseptsioonidest ja mille põhjal eristatakse olulist ja ebaolulist informatsiooni (Burke 1984: 35). Meie arusaam reaalsusest sõltub olulisel määral tõlgendusraamistikust ja kontekstist. See ei tähenda loomulikult materiaalse eksistentsi ebaolulisust. Meid ümbritsev eksisteerib paralleelselt nii materiaalse kui ka retoorilise konstruktsioonina. Materiaalset võime me küll tajuda n-ö otse, kehaliselt, kuid seda, *mis* ja *kuidas* see materiaalne ümbrus on, sõltub paljudest filtritest, mis meie taju mõjutavad. Näiteks liigne koormus võib põhjustada põlve paistetust. Sõltuvalt kirjeldusviisist võib seda mõista kui vigastust, loomulikku kulumist või oodatavat pikamaajooksu tagajärge. Sellega kaasnevat valu võib pidada traumaks, ohusignaaliks või lihtsalt lõivuks, mida tuleb maksta suurepäraste sooritustulemuste eest. Olukorra kirjeldamiseks ja mõistmiseks kasutatakse sõnu nagu koormus, paistetust, liigesed jne. Asendades sõna „koormus” sõnaga „pingutus”, „töö”, „mäng” või „väärkohtlemine”, muutub olukorra tähendus, kuigi selle materiaalne olemus jääb samaks. Me *räägime*, mis juhtus ja kui me ei saa seda teha, jäävad asjaolud selgusetuks ja avatuks tõlgendustele. Materiaalne olek võib küll meie subjektiivses teadvuses iseseisvalt eksisteerida, aga *mis* miski on, *kuidas* see peaks olema ja *miks* miski *oluline* on, eksisteerib vaid läbi keele (Cherney 2011).

Võimete keskse äratundmine tekstis nõuab teadlikku taju suunamist. Paljud olemuselt diskrimineerivad tekstid võivad pealtnäha tunduda liberaalsed ja progressiivsed. *Ableism* võib olla väga veenvas vormis, nii et seda võib olla raske ära tunda. Paljudel juhtudel tundub võimete keskne suhtumine loomulik, vajalik ja ühiskonna „normaalse” funktsioneerimise seisukohast justkui moraalselt õigustatud diskrimineerimisvorm. Cherney toob näite treppidest, mis tema arvates on puuetepelglikus ühiskonnas väga tavaline nähtus, millele ei pöörata üldiselt erilist tähelepanu. Ent osa puueteõiguslasi näevad treppe kui diskrimineerivat seadeldist, nende iseenesestmõistetavat kohalolu valitsushoonetes nad kui küllaltki selget

³ Geoffroy Saint-Hilaire (1772 – 1844) on muuhulgas termini „teratoloogia“ ehk organismide väärarenguid uuriva teadusharu väljamõtleja.

seisukohta, kes kuuluvad avalikesse institutsioonidesse ja kes mitte (samas). Sellisest vaatepunktist saavad Cherney arvates aru vaid need, kes on võimeteukesksusest teadlikud ning teistele võib nii igapäevase nähtuse nagu trepp käsitlemine repressiivse nähtusena tunduda meelevaldse liialdusena. Loomulikult ei kutsu Cherney üles treppe lammutama, vaid pöörama tähelepanu vaatepunktide erinevusele ja mitmekesisusele. Kui me mõistame, et teised inimesed ei pruugi maailma kogeda ja sellest aru saada nagu meie, võimaldab see ümbermõtestada selle, mis on „normaalne” keha, kogemine või vaatepunkt.

Võimeteukesksuse märkamine nõuab ka uut retoorilist lähenemist ning retoorika, mis on nii juurdunud, et on tekkinud sõnata arusaam (*goes without saying*) vajab uut, rikkamat sõnavara (samas). Strateegiliselt kasutatavad neologismid võivad aidata välja tuua seni analüüsimata presumptsioone maailma ja ühiskonna toimimise kohta. Burke leiab, et kuigi meid juhivad lingvistilised struktuurid, mis on meile kultuurikeskkonna poolt n-ö kaasa antud, on meil endil võimalik neid struktuure mõjutada. Meil on võime luua uusi mõisteid või kasutada vanu uutes kontekstides (Burke 1984: 36). Sarnane protsess on toimunud seksismi kontseptsiooni väljakujunemisel.

Terminit „seksism” kasutas teadaolevalt esimesena Pauline Leet 1965. aastal, mil ta võrdles seda rassismiga:

„Kui te väidate, et kuna vähem naisi kirjutab head luulet ja seetõttu on õigustatud nende täielik eksklusioon, siis te võtate rassismiga analoogse positsiooni. Sellisel juhul võiks teid nimetada „seksistiks”. Nii rassidid kui seksistid käituvad, justkui sündmusi, mis on aset leidnud, pole kunagi olnud. Mõlemad langetavad otsuseid ja teevad järeldusi inimeste väärtuse kohta alustelt, mis on teema seisukohast ebaolulised.”⁴ (Shapiro 1985: 6)

Enne, kui see termin kasutusele võeti, oli seksism laialdaselt levinud kui aksepteeritud mõttemudel ja ilma sõnata polnud seksismi kriitikal ka konkreetset sihtmärki. Feministlik liikumine tegi olulise sammu identifitseerides sõnade vähesuse probleemi. See küll ei ole

⁴ *When you argue that since fewer women write good poetry this justifies their total exclusion, you are taking a position analogous to that of the racist — I might call you in this case a “sexist” ... Both the racist and the sexist are acting as if all that has happened had never happened, and both of them are making decisions and coming to conclusions about someone’s value by referring to factors which are in both cases irrelevant.* (Shapiro 1985: 6)

elimineerinud seksismi kui ideoloogiat, aga on siiski laialdaselt vähendanud diskrimineerivaid praktikaid. Cherney leiab, et vaatepunkti nimetamine aitab avada selle veenismehhanismid, presumptsioonid ja mõju kriitikale. (Cherney 2011).

Keelekasutus pole pelgalt poliitkorrektsuse küsimus, sest see mõjutab olulisel määral seda, kuidas me suhtume puudega inimestesse. Hirm „vale” sõnakasutuse ees võib saada takistuseks laiemale ühiskondlikule arutelule, mis puudutab puuet. Kuid arutelud, teoretiseerimised ja kirjutised sel teemal on ühiskonna teadlikumaks muutmise seisukohast esmavajalikud. Lucy Burke väidab, et puueteuuringud rajanevad keelekasutuse ja väärkasutuse (*uses and abuses of language*) analüüsil (Hall 2016: 8). Hall leiab, et keel on vajalik kritiseerimaks, vaidlustamaks ja ümberkirjutamaks lugusid ja struktuure, mille kaudu puuet on traditsiooniliselt mõtestatud (samas). Seetõttu on oluline hoolimata kohatisest ebakindlusest arutelu aktiivsena hoida, et areneks nii keel kui ka ühiskond.

Sõnavara arendamine ja kriitiline analüüs võiks olla väljakutseks ka kirjandusteadusele. Eesti kontekstis on probleemne see, et puueteuuringute-alane sõnavara on äärmiselt puudulik või isegi olematu. Et aga tegeleda kitsaskohtade parandamisega, on meil vaja sõnu, millega probleemküsimusi tõstatada. Alice Hall leiab oma teose *Literature and Disability* sissejuhatuses, et puuetekäsitlused võivad muuta arusaamu struktuurist, žanrist ja vormist ning destabiliseerida väljakujunenud teoreetilisi paradigmasid kirjanduskriitikas, pakkudes uudseid ja kohati provokatiivseid lähenemisi tekstianalüüsiks. Puute representatsiooni analüüs kirjanduses võimaldab alata arutelu meie ajastu olulisimates sõlmküsimustes nagu empaatia, vähemuste olukord, sotsiaalsus ja kodakondsus. Puute kirjanduslik analüüs pakub ühelt poolt võimalusi lähilugemiseks ning teiselt poolt ärgitab ümber kirjutama ja ümber mõtestama kirjanduse ja kultuuri ajalugu (Hall 2016: 1).

Garland-Thomson väidab aga, et kirjanduskäsitlused mõjutavad otseselt seda, kuidas puuet kultuuriliselt tajutakse, ning et seetõttu on kirjanduskriitikal oluline sotsiaal-poliitiline ülesanne esile tõsta puute sotsiaal-konstruktivistlikku olemust, mis avaldub ka kirjanduslikes kirjeldustes, narratiivides ja kujundites. Garland-Thomson kasutab lähilugemismeetodit vaidlustamaks konventsionaalseid deterministlikke puudemetafoore, meditsiinilisi ja sentimentaalseid lähenemisi ning katastroofinarratiive (Garland-Thomson 2005: 1568).

2. Muuseumide võimalused külastaja tajude avardamisel

Oma murrangulises teoses *The Politics of Disablement* (1990) väidab Mike Oliver, et puuetega inimestele ei ole tagatud piisavat juurdepääsu poliitilistele, hariduslikele ja kultuurilistele institutsioonidele ning see takistab nende toimimist täisväärtuslike ühiskonnaliikmetena (Hollins 2010: 229). Tartu Linnamuuseumi arendusjuht Marge Rennit leiab: „Samas on muuseumide tegevusvaldkond palju avaram, kui see avalikkusele esmapilgul paistab, ning potentsiaal palju suurem, kui seda osatakse näha ja ära kasutada. Muuseum kogub, säilitab, korrastab, dokumenteerib, avalikustab, eksponeerib, harib, korraldab, uurib, publitseerib, kaasab ...” (Rennit 2017). Seega on muuseumidel kui keerukatel mäluasutustel Oliveri esile tõstetud puudujäägi korvamisel suur potentsiaal. Kultuuri vahendades ja külastajat harides on muuseumidel võimalik muuta ja kujundada ka ühiskonna mentaliteeti ja suhtumist.

Ligipääs (ingl. *accessibility*) selle sõna kõige laiemas mõttes, peaks olema muuseumide toimimise korraldamise juures pidevalt päevakorras. Üks aspekt on puuetega inimeste füüsiline ligipääs, teine pool on aga see, kuidas muuta muuseumikeskkond ja väljapanekud mitmekesisemalt tajutavamaks. Muuseumid peaksid olema pidevas arenemises ja pakkuma mitmekesisemat kogemust arvestades erinevate külastajate vajadustega. Olenemata sellest, kas tegemist on kunsti, ajaloo, tehnoloogia vm valdkonnaga, on muuseumid puuetega inimestele sama olulise tähtsusega kui inimestele, kellel puuet pole.

Järgnevas peatükis käsitlen uurimusi, mille teemaks on külastajakogemuse ja ligipääsetavuse parandamine: Smithsonian Institutioni⁵ koostatud juhised abistamiseks disainida hea ligipääsetavusega näitusi (*Smithsonian Guidelines for Accessible Exhibition Design*) ja laiahaardeline kogumik *Re-presenting Disability. Activism and Agency in the Museum* (Sandell, Dodd, Garland-Thomson 2010). Samuti käsitlen olukorda Eesti muuseumides ja analüüsin küsimustikku, mis puudutas vaegnägijast külastajale pakutavaid võimalusi Eesti muuseumides. Käesolevas töös keskendungi peamiselt vaegnägijast külastaja ligipääsetavuse analüüsile.

⁵ Smithsonian Institution on Ameerika Ühendriikide riiklik muuseumide ja uurimiskeskuste kompleks, mis on oma üheksateistkümne muuseumi ja üheksa uurimiskeskusega maailma suurim omataoline.

2.1 Ligipääsetavuse parandamine muuseumides

Mike Oliveri teose ilmunisest on möödunud ligi 30 aastat ning ligipääsetavuse teema on puuetekäsitlustes pidevalt aktuaalne olnud, kuid võib öelda, et ligipääsetavus muuseumites on väga ebaühtlane.

Heather Hollins toob välja, millistele tingimustele peaks vastama üks tõeliselt kaasav muuseum. See visioon hõlmab ligipääsetavust kõigil tasanditel alates sellest, kui puudega inimene hakkab külastust planeerima, lõpetades muuseumiskeskonnast lahkumisega. Sinna hulka kuulub ligipääsetav veebileht, puuetega külastajale suunatud turundus, väljapanekud, mis lähtuvad erivajadusega inimeste omapäradest, samuti kompetentne ja koolitatud personal. Füüsiline ligipääsetavus peaks hõlmama kogu muuseumit, kaasa arvatud tualetid, kohvikud, avariiväljapääsud jpm. Erivajadusega külastaja peaks end algusest lõpuni mugavalt ja integreerituna tundma, et soodustada positiivset muuseumikogemust ja vastuvõtlikkust informatsioonile (samas).

Nende lahenduste realiseerimiseks tuleks Hollinsi arvates eeskujuga võtta emantsipatoorselt puueteuuringu valdkonnalt, sest võimuvahekorrad, mis eksisteerivad emantsipatoorse uuringu kohaselt akadeemilises sfääris, on aktuaalsed ka muuseumi-uuringutes (*museum studies*) (samas: 231). Mitmete teadlaste nagu Peers ja Brown (2003) arvates on muuseumide ja lättekogukondade (*source communities*⁶) vaheline suhe muutumas ja autorid peavad seda tänapäeva muuseumipraktika suurimaks arenguks (samas: 1). Hollins leiab, et muuseumid on läbi aegade esitanud ja kontrollinud arusaamu erinevatest kultuuridest, luues oma kogude põhjal tõlgendusi ja hierarhilisi arusaamu. Arenema on hakanud küll uut laadi vahekorrad, mis baseeruvad võrdsuse ja vastastikuse printsiibil, ent paljud muuseumid jätkavad ühepoolse võimupositsiooni juurutamist kogukonna ja muuseumi vahel. Näiteks viies läbi küsitlusi puuetega inimestega, tehakse seda muuseumikeskselt (nt mida teatakse muuseumi kogust/esemetest/väljapanekust), mitte ei otsita avatud kontakti, mis hõlmaks puudega külastaja vaateid ja vajadusi (Hollins 2010: 232).

Emantsipatoorsel uurimismudelil ja uutel muuseumipraktikatel on mitmeid ühisjooni. Eilean

⁶ Kogukonnad, kellelt muuseumi kogud pärinevad (Peers ja Brown 2003: 1).

Hooper-Greenhill käsitleb oma teoses *Museum and the Interpretation of Visual Culture* post-muuseumi kontseptsiooni (*post-museum concept*). Selle kohaselt ei keskendu n-ö uued muuseumid enam niivõrd objektiivsusele, ratsionaalsusele, korrale ja distantseeritusele, vaid peavad olulisemaks vastuvõtlikkust ja rikastavaid partnerlussuhteid ning suhtuvad positiivselt mitmekesisusse (Hooper-Greenhill 2000: 153).

Heather Hollins esitab emantsipatoorsel puuetekäsitlusel põhineva neljaastmelise plaani, mille abil muuseumid saaksid arendada kahepoolset viljakat koostööd puuetega inimestega. Iga etapp selles mudelis väljendab võimuahekordade muutust puuetega inimeste ja muuseumi vahel. Kõige madalamal tasandil võimaldatakse ligipääs hoonesse, kuid sellekohased otsused tehakse puuetega inimestega konsulteerimata. Teisel tasandil hakkavad muuseumid teatud küsimustes nõu pidama ka puuetega inimestega, kuid seda peamiselt institutsionaalsete praktikate parema toimimise nimel (näiteks, et riiklikud ettekirjutused oleksid täidetud). Kolmandal tasandil, mida Hollins nimetab ligipääsuks diskursusele, panustab muuseum viljakama koostöö edendamisse ning hakkab formeerima dialoogilisem ja mõlemale poolele kasulik suhe. Samas on puuetega inimeste saadav kasu sellel tasandil pigem juhuslik, mitte planeeritud tulem (Hollins 2010: 236).

Hollinsi mudeli kõrgeim tase – ligipääs otsuste tegemisele – võimaldab aga luua raamistiku, milles voli muuta metoodikaid ja praktikaid on jagatud muuseumi ja kogukonna vahel. See tase peegeldab kõige terviklikumalt veendumusi, eesmärgi ja väärtushinnanguid, mida kätkeb endas emantsipatoorne uurimispraktika. Muuseum ja puuetega inimesed teevad koostööd, et luua dialoog, mille mõlemad pooled jagavad autoriteetset positsiooni, et purustada barjäärid, mis soodustavad puuetega inimeste kultuurielust kõrvalejätmist. Selle tasandi eesmärgiks on anda puuetega inimestele suuremad volitused ja otsustusõigus muuseumitöö juhtimise hierarhia tipus ning soodustada vastastikku toimivaid suhteid, mis tooks otsest mõlemapoolset kasu. Puuetega inimeste puhul soodustab see teadmiste, oskuste ja kogemuste omandamist, mis toetavad karjäärivõimalusi. Dialoog sellel tasandil võimaldab puuetega inimestel esitada väljakutse institutsionaalsele diskrimineerimisele ning toetada mitmekülgset kaasavate praktikate arengut. Puuetega inimesed võiksid Hollinsi järgi olla muuseumide „kriitilised sõbrad”, suurendades muuseumitöötajate võimekust ja enesekindlust puuetetemaatikaga seotud ekspositsioonide lahendamisel (samas: 237).

Ühe katsena muuta institutsiooni terviklikumalt kaasavamaks ja ligipääsetavamaks toob Hollins välja Suurbritannias asuva The Holocaust Centre'i, kus emantsipatoorset puuetekäsitlust on kasutatud raamistikuna töötamaks välja noortele puuetega inimestele mõeldud foorum-programmi. Läbi laiapõhjaliste arutelude laiendati noorte teadmisi muuseumist ja holokausti ajaloost lähtudes puuetega inimeste perspektiivist ning samuti arendati nende oskusi praktilises muuseumitöös. Noored töötasid tihedas koostöös muuseumitöötajatega välja projekti eesmärgid ja põhimõtted ning neile omistati võrdne sõnaõigus, mis puudutas ettepanekuid ja otsuseid. Muuseumitöötajad aga suurendasid oma teadmisi puuetega inimeste vajadustest, mis on suureks abiks näituste ja muude muuseumiga seotud ürituste korraldamisel. Kokkuvõttes arenes välja viljakas suhtlusprotsess, mille mõlemad pooled jagasid oma teadmisi ja kogemusi teise poolega, panustades ja saades kasu ning luues mitmekülgse, eri kogemustega arvestava ja laialdase ligipääsuga keskkonna (samas: 240).

Lähiaastatel on üle maailma koostatud hulgaliselt juhendeid parandamaks ligipääsetavusega seotud probleeme muuseumides. Smithsonian Institution on oma ligipääsetavusprogrammi (*Smithsonian Institution Accessibility Program*) raames välja andnud mahuka juhendi aitamiseks koostada laiahaardelist ja hästi ligipääsetavat näitust. See käsitleb väga erinevate puudegruppide, sealhulgas intellekti-, kuulmis-, nägemis-, liikumispuude jt, ligipääsetavuse parandamist. Samuti käsitletakse sobivat ja sobimatut keelekasutust. Näiteks peetakse sobivaks öelda „pimedad inimesed” või „inimesed, kes on kurdid”, aga mitte „pimedad” või „kurdid”. Smithsoniani juhised hõlmab nii näituste temaatikat, eksponaate, etikette ja tekste, audiovisuaale, interaktiivset keskkonda, värvikasutust, valgustust, kui ka varuväljapääse ning lastele mõeldud muuseumikeskkonda. Äärmise põhjalikkusega on juhendit täiendatud täpsete skeemide ja joonistega, et rõhutada ka väikeste detailide olulisust.

Leicesteri ülikool on välja andnud abimaterjali *Rethinking Disability Representation in Museums and Galleries: Supporting papers* (Dodd, Sandell jt), milles läbi põhjaliku retseptsioonianalüüsi käsitleti üheksa muuseumi plusse ja miinuseid. Sarnast lähenemist on kasutatud ka Eestis Kumu kunstimuuseumi algatusel. Projekti „Invaudit Eesti Kunstimuuseumis” (2013-2014) raames külastasid liikumis-, nägemis-, kuulmis- ja

intellektipuudega inimestega tegelevad eksperdid Eesti Kunstimuuseumi filiaale ning kaardistasid ära viie muuseumi tugevused ja nõrkused, mille põhjal valmis ka põhjalik ligipääsetavuse analüüs, mis on olnud toetuspunkt peamiselt füüsilise ligipääsetavuse parandamisel Eesti Kunstimuuseumi harumuuseumides.

2.2 Vaegnägijate ligipääsetavuse parandamine muuseumides

2.2.1 Meetodid, mis võimaldavad parandada vaegnägijast külastaja ligipääsu

Smithsoniani ligipääsetavusprogrammi juht Beth Ziebarth on koostanud spetsiaalselt vaegnägijatele suunatud juhendi *Exhibit Design Relating to Low Vision and Blindness. What Visitors with Vision Loss Want Museums and Parks to Know about Effective Communication* (Ziebarth 2010). Samuti on kasulikuks materjaliks Amanda Cachia uurimus *Talking Blind: Disability, Access and the Discursive Turn* (Cachia 2013). Töö järgnevas osas toetun valdavalt just neile uurimustele, et tuua välja võimalusi parandamaks vaegnägijatest muuseumikülastaja ligipääsetavust.

Amanda Cachia väitel tuleb selleks, et jõuda ligipääsetavuse sügavama tähenduseni, analüüsida ja ümbermõtestada termin „visuaalne kultuur” ning see, kuidas muuseumid seda edastavad. Ta leiab, et kui muuseumid näeksid endid mitte üksnes visuaalse, vaid kui ka sensoorse kultuuri kandjatena, oleks võimalik saavutada täiesti uutmoodi tajutav kogemus. Ühe lahendusena näeb ta hariduslikku ja diskursiivset pööret muuseumis, mis aitaks võidelda okulaartsentristliku⁷ lähenemisega. Vajaliku muutusena näeb ta ka kuraatoripraktikate ümbermõtestamist ja puuetetemaatikaga tegelemist väljaspool muuseumi haridus- või klienditeenindusosakonda. Ligipääsetavus peaks laienema ka loengutele, sümposiumidele, õpitubadele, haridusprogrammidele, audiogiididele ja veebilehtedele – nähtustele, mida pigem nähakse kui lisaväärtusi, mitte kui keskseid sündmusi.

Enamasti planeerivad puuetega inimesed oma muuseumikülastust ette ja seetõttu on väga oluline, et muuseumil oleks ligipääsetav ja informatiivne veebileht. Veebilehel on potentsiaal pakkuda erivormilist näituselahendust ning laiendada ligipääsu neile, kellel pole võimalik muuseumit külastada. Samuti toimib see kui arhiiv tulevaseks kasutamiseks ning võimaldab

⁷ Okulaartsentrism – lääne kultuuris levinud mõttemall, mille kohaselt nägemine = teadmine

luua foorumite näol platvormi aruteludeks, mida omakorda saab muuseum kasutada külastajakogemuse parandamisel ja dialoogi arendamisel. Beth Ziebarthi uurimusest selgus, et suur osa vaegnägijatest peab oluliseks veebilehelt oma seadmesse allalaaditava materjali kättesaadavust (Ziebarth 2010: 13). Siia alla kuuluvad näiteks taskuhäälingud, liikumisjuhised jm audio formaadis materjal, mis on nägemispuudega muuseumikülastaja paremaks integreerimiseks väga oluliseks vahendiks. Informatsioon, millega saab enne külastust veebikeskkonnas tutvuda, võimaldab tekitada sobiva eelhäälestuse, anda taustainfot ja tekitada huvi konkreetse muuseumi või väljapaneku vastu. Lisaks võiks saadaval olla ka kuulatavat lisamaterjali, mille abil peale külastust teadmisi edasi arendada.

Järjest laialdasemalt kasutatakse muuseumikeskkonnas audiogiide, mis on sobilikud väga laiale külastajaskonnale. Paljud muuseumid on loonud nutiseadmetes kasutatavad audiogiidirakendused, mis võimaldavad isikliku seadme kaudu oma kogemust rikastada. Samas ei tohiks eeldada, et kõigil külastajatel on olemas isiklikud tehnilised vahendid ja muuseumid peavad olema valmis neid laenutama.

Audiokirjelduste kaudu on nägemispuudega inimestele võimalik visuaalsed kogemusi narratiivsel kujul edasi anda. Audiokirjeldusi saab kasutada nii muuseumides, galeriides, teatris kui kinos elava esituse ja muu informatsiooni vahendamiseks. Amanda Cachia toob välja näituse *What Can a Body Do?* (2012) Cantor Fitzgerald Gallery's, kus üheksa kunstnikku esitasid puudega keha konfiguratsioone erinevates figuratiivsetes ja abstraktsetes vormides. Näituse koostamisel keskenduti ka audiokirjeldustele ning kaasati nende koostamise protsessi nii õpilased kui ka kunstnikud. Õpilased pidid kirjelduste loomiseks süvenema kunstiteose olemusse ja seeläbi leidma teosele ruumis tähendusrikka asukoha, mis arvestaks ka teiste taistega. Tulemuseks oli erinevaid stiile, tehnikaid, arvamusi ja positsioone esitav mitmetasandiline näitus koos hästi ligipääsetava veebilehega, mis ühendas puuetetemaatilise arutelu multisensoorse kogemuse, lähilugemispraktikate, ekfraasi⁸ ja muuseumieeskirjadega.

Üheks kõige laiemalt kasutatavaks vahendiks nägemispuudega külastajale informatsiooni edastamiseks on punktkiri ehk Braille kiri, mis on reljeefsetest punktidest koosnev sõrmedega

⁸ Ekfraas ehk pildi kirjeldamine (Frank ja Lange 2015: 50).

loetav kiri nägemispuudega inimestele. Tänapäeval kasutatavat kuuepunktist kirjasüsteemi esitles Louis Braille 1829. aastal. Eestis võeti punktkiri ametlikult kasutusele aastal 1883 Tallinna pimedate koolis (A. Kals 1999). Punktkiri põhineb nn kuuspunktis, mis koosneb kahest kolmepunktisest veerust. Punktkirjatähed ja -märgid moodustatakse nende punktide eri reljeefsetest kombinatsioonidest. Punktkiri on rahvusvaheline kiri, mille põhitähestik on paljudes keeltes ühesugune; lisanduvad keelepetsiifilised märgid (nt eesti keele täpitähed) ja erisümbolid. Punktkirja kirjutatakse paksemale paberile punktkirjamasinaga või kirjutatakse arvutil punktkirjaprinteriga; vanim meetod on kasutada vastavat tahvlit ja spetsiaalset kirjutusvahendit, tihvti. Punktkirja loetakse tähthaaval, mistõttu on selle lugemine umbes kaks korda aeglasem kui tavakirja lugemine (Nellis, Tars, Kutsar jt 2012).

Uuringud on näidanud, et nägemispuudega muuseumikülastajad loevad võrreldes tavakülastajatega rohkem infolehti (Ziebarth 2010: 5), mistõttu on punktkirja kasutamine muuseumites efektiivne moodus edastada vaegnägijatele ja pimedatele külastajatele informatsiooni. Ziebarthi uuringust lähtus ka tõik, et mitmed muuseumid, mis pakkusid pimedate kirjas informatsiooni, palusid selle pärast külastust tagastada. Ta leiab, et kui pakutakse kaasavõetavaid brošüüre tavakülastajatele, peaks sama võimalust pakkuma ka nägemispuudega inimestele (samas). See praktika võimaldab koguda mälestusi, mis on paljudele külastajatele väga oluline. Samas tuleks arusaamatuste vältimiseks tähelepanu pöörata kirja kvaliteedile ja lasta Braille kirja tundval inimesel tekstid üle kontrollida.

Ziebarth väidab, et negatiivsed muuseumikogemused tulenevad tihti personali vähesest puutealasest väljaõppest, samas võib pädev ja entusiastlik muuseumitöötaja muuta külastuse meeldejäävaks ja meeldivaks kogemuseks (samas: 12). Oluline on märgata, kui vajatakse abi, aga samas ei tohiks seda ka peale suruda, sest arusaam, et nägemispuudega inimesed vajavad igakülgselt abi, ei pruugi sugugi tõele vastata.

2.2.2 Küsimustik Eesti muuseumidele

Kaardistamaks nägemispuudega külastajate ligipääsetavuse olukorda Eesti muuseumides, koostas lühikese küsimustiku, mille saatsin enamikule Eesti muuseumidest.

Küsimusteks olid:

1. Kas teie muuseum on kaasanud oma projektidesse nägemispuudega inimesi? Kui jah, siis palun kirjeldage projekti.
2. Kas teil on tulnud oma muuseumit/ekspositsioone tutvustada pimedale külastajale? On teil konkreetseid näiteid?
3. Kas teie muuseumil oleks huvi/valmisolek muuta oma muuseum pimedale külastajale paremini ligipääsetavaks/tajutavaks? On teil ideid, kuidas seda teha?

Küsitluse tulemused olid samaaegselt ootuspärased ja meeldivaid üllatusi pakkuvad. Kokkuvõtlikult võib öelda, et spetsiaalseid täiendusi suunitlusega nägemispuudega külastajale on tehtud küllaltki vähesel määral. Positiivse näitena võib välja tuua Eesti Tervishoiumuuseumi, mille ekspositsioonis on kaksikümme viis kompimiseksponaati koos Braille kirjetega, seitse kompimisraamatut lastele, tuure viib läbi väljaõppega kirjeldustõlk ning olemas on ka pimedate kirjas muuseumi plaan. Muuseum on kaasanud pimeid inimesi ka püsinäituse „Avameelselt sinu kehast” kohandamisel vaegnägijatele. Näituse tegemise käigus arvestati vastavalt võimalustele kahe konsultandi soovitude ja nõuannetega. 2010. aastal valmis muuseumil ajutine näitus „Nägemata nähtud maailm”, mis sündis koostöös Eesti Pimedate Liidu ja Tartu Emajõe Kooliga. Näitusel eksponeeriti vaegnägijatega seotud esemeid, tegevusi, ajalugu ja kajastati probleeme. Näituse juurde valmis samanimeline tund, mis osutus väga populaarseks ja mida viiakse läbi siiani. Tunnis tutvustatakse vaegnägijate „maailma”, õpetatakse, kuidas pimedaga inimesega käituda ja praktilise osana saab harjutada pimekirja ning joonistada (mustad prillid ees), kasutades pimedatele mõeldud joonistustarbeid.

Erakordselt suure töö on ära teinud Eesti Kunstimuuseum, mille alla kuuluvad Kumu kunstimuuseum, Kadrioru kunstimuuseum, Mikkeli muuseum, Niguliste muuseum ja Adamson-Ericu muuseum. Näiteks Kadrioru kunstimuuseumi projekti „Kunst muuta nähtavaks” (2016-2017) raames loodi püsiekspositsioonis olevale kaheksale väljavalitud teosele, ruumidele (peasaal, banketisaal ja vestibüül) ning lossi maketile audio-kirjeldustõlked. See võimaldab tekitada paremat ettekujutust barokse lossi välisfassaadist, siseilmest ja olulisematest kunstiteostest. Reljeefsed 3D-pildid võimaldavad aga tunnetada pildi kompositsiooni. Kadrioru lossi maketti täiendab taktiline album, kus saab tutvuda lossi

välisfassaadi ja kaunistustega. Audiomaterjalile on külastajal võimalik ligipääseda muuseumi veebilehe kaudu, kasutades selleks muuseumi tahvelarvuteid või isiklikke seadmeid.

Kumu kunstimuuseum on oma ekspositsioonides kasutanud taktiliselt tajutavaid esemeid. Näiteks võib tuua projekti „Ettekujutus” (2014), mis oli loodud skulptuurinäitusele „Eesti modernistlik skulptuur 1960–70”. Eksponeeritud skulptuuride seast oli välja valitud seitseteist teost, mida said programmis osalejad kompida. Skulptuuride materjalirohkus (dolomiit, pronks, šamott, marmor, klaasplast, puit jt.) ja põnevad vormid võimaldasid mitmekülgset kogemust. Taktiliste esemete kasutamine väljapanekutes võimaldab luua sügavamat ja tähendusrikkamat külastajakogemust, kuid arusaadavalt ei ole alati võimalik originaalesemeid paljaste kätega puutuda. Vajadusel on võimalik kasutada õhukesi kindaid, kuid tuleb silmas pidada, et need vähendavad sõrmede tundlikkust ja võivad objekti tajumist raskendada. Sel juhul võib kaaluda ka 3D-koopiate tegemist, mis võivad osutada oluliseks ja huvitavaks infoallikaks väga laiale muuseumipublikule. Beth Ziebarthi uurimusest tuli näiteks välja, et enamik vaegnägijaid eelistas originaalidele koopiaid, mida võis paljaste kätega kompida (Ziebarth 2010: 12).

Kadriru kunstimuuseumi haridustöö kuraatori Jane Meresmaa-Roosi eestvedamisel osalesid TÜ kunstimuuseum, Kadriru kunstimuuseum, Tartu Kunstimuuseum ning Viljandi Kondase keskus ühiselt projektis „Kunst kõnetab kõiki. Puuetega inimesed kunstimuuseumides”. Tegemist oli koolituskavaga muuseumide haridustöötajatele ja kuraatoritele, olles suunatud muuseumide muutumisele kättesaadavamaks kõigile inimestele, ka neile, kes vajavad spetsiifilisemat lähenemist. Koolitus käsitles nägemis-, kuulmis- ja intellektipuudega muuseumikülastajat ning andis osalejatele vajalikud teadmised ja praktilised oskused, mida muuseumitöös nii näituste koostamisel kui ka haridusprogrammide loomisel ning läbiviimisel rakendada. Projektist lähtudes pani TÜ kunstimuuseum kokku muuseumipedagoogilise tunni lastele ja koostas tavakülastajatele tekstid kaheteistkümne saalis eksponeeritud skulptuuri kohta. Nägemispuudega külastajale on pimedate kirjas brošüür skulptuure tutvustavate tekstidega ja nende leidmiseks saalide plaanid kujude asukohtadega ning kujude ja tekstide numbrid on pimedate kirjas saalis ka skulptuuride postamentidel.

Huvitavaid audiolahendusi, mida on võimalik kogeda väga erinevatel muuseumikülastajatel,

on kasutatud Eesti Rahva Muuseumi püsinäitustel „Kohtumised” ja „Uurali kaja”. Esile tuleks tõsta Peeter Rebase loodud audiolahendust vaibanäitusele „Aja jälg eesti vaibal”. Puutetundlikul ekraanil saab külastaja välja valida endale meelepärase vaiba, mille digiteeritud muster moduleeritakse programmi poolt noodikirja, mida on võimalik erinevate instrumentide esituses kuulata. Selline interaktiivne lahendus võimaldab ERM-i vaibakogu, kuhu kuulub üle 3000 eseme, kogeda uudsest küljest. Esemed, mille mustrid on tavaliselt kogetavad visuaalselt või tekstuur taktiilselt, on muudetud tajutavaks ka helikeeles, mis võimaldab pakkuda mitmekülgsemat ja huvitavamat külastajakogemust. Audiolahendusi, mida saavad kogeda ka nägemispuudega külastajad, on kasutatud ka Oskar Lutsu majamuuseumis, kus nupule vajutades saab kuulata katkendeid erinevatest kirjaniku teostest ning Liivi Muuseumis on eksponeeritud vanaaegne kappkell, mis kella ust avavat külastajat ootamatu sõimuvalanguga kostitab.

Muuseumide haridusprogrammide kaudu on väga edukalt võimalik laste ja noorte silmaringi laiendada ja erinevaid huvitavaid programme on Eesti muuseumides hulgaliselt. Kahjuks pole sama hea seis puudega lastele pakutavate muuseumitundide osas. Eesti kunstimuuseumi viies filiaalis toimuvad aga erinevatele puudegruppidele suunatud muuseumitunnid ja programmid ning 2012. aastast alates on muuseumiharidusest saanud osa ka nägemispuudega ja pimedad lapsed ning kooliõpilased. Kadrioru kunstimuuseumil on olnud väga hea koostöö Eesti Pimedate Liidu ja Eesti Pimedate Raamatukoguga, samuti ka püsiv individuaalne kontakt nägemispuudega inimestega, kes on olnud muuseumiprogrammide väljatöötamisel abiks. Erinevatesse töötappidesse kaasatakse erinevaid eksperte, et uued muuseumimaterjalid ja vahendid oleksid kvaliteetse sisu ja vormindusega. Ka Tartu Kunstimuuseum on kirjeldustõlke programmi väljatöötamisel konsulteerinud erivajadustega inimestega ning kaks töötajat on läbinud kirjeldustõlke koolituse. Ajanappuse tõttu pole programm küll seni laiemasse kasutusse jõudnud.

Suur osa muuseumeid põhjendas kesist ligipääsetavust nägemispuudega külastajate väikse arvuga, ent samas on enamik muuseume nägemispuudega külastajatega mingil määral kokku puutunud. Osaliselt sellest tulenevalt kasutatakse laialdaselt individuaalset lähenemist: giidid või teised muuseumitöötajad tutvustavad ja selgitavad ekspositsioone, kirjeldavad ümbrust ning suunavad liikumist. Ühelt poolt on see positiivne, sest võimaldab suuremat kindlustunnet

ning külastajad saavad vajadusel esitada lisaküsimusi. Juhendajal on võimalik tagada ohutum ringiliikumine ja vältida suurematel aladel eksimist, samuti nõuab see giidilt küll loomingulist lähenemist, kuid mitte spetsiaalseid lisaraha nõudvaid trükiseid, programme jms. Teisalt ei pruugi see sobida külastajale, kes eelistab muuseumiga iseseisvalt tutvuda. Ka intervjuus Tartu Emajõe Kooli õpilastega⁹ tuli välja, et osale noortest meeldib isiklik suhtlemine ja tähelepanu, teised pidasid oluliseks sõltumatust ja võimalust iseseisvalt informatsiooni hankida. Samuti toodi välja, et liigne abistamine võib pärssida puudega inimeste valmisolekut probleemide lahendamisel.

Väheste muuseumide esindajad vastasid kõigile kolmele küsimusele eitavalt ehk ei omanud kogemusi vaegnägijatest külastajatega, ei olnud mõelnud ligipääsetavusele ega soovinud seda tulevikus parandada. Pigem leiti, et rahaliste vahendite nappus mõjutab valmisolekust hoolimata negatiivselt spetsiaalsete programmide ja täienduste väljatöötamist. Samas võivad füüsilist ligipääsetavust pärssida ka teised tegurid, näiteks A. Le Coq Õllemuuseumis on takistuseks see, et peahoone on 34 meetri kõrgune, ei oma lifti ning on arhitektuurimälestisena muinsuskaitse all.

Soovi areneda avaldas enamik muuseumide esindajaid ning mitmetel oli ka konkreetseid ideid ja tulevikuplaane. Näiteks Tartu Ülikooli Botaanikaaeda loodetakse rajada eraldiasuv puute- ja lõhnaaed, kus nägemispuudega külastajad saaksid iseseisvalt taimedega tutvust teha. Arhitektuurimuuseum plaanib koostööd Accessible Baltics OÜ-ga¹⁰, et täiendada oma ekspositsiooni suunitlusega vaegnägijast külastajale. Sillaotsa Talumuuseum ja Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum tõid välja, et kuna tegeletakse uute ekspositsioonide väljatöötamisega, võimaldab see rohkem arvestada erivajadusega külastajatega. Teatri- ja Muusikamuuseumis on selleks puutetundlikud ekraanid, kust saab kuulata helinäiteid ja lavastuste katkendeid, Sillaotsa muuseum plaanib huvitavate audiolahenduste koostamisel lähtuda Eesti Rahva Muuseumi kogemustest. Kunstimuuseumitest on nii Tartu Kunstimuuseumil kui ka Adamson-Ericu muuseumil plaanis täiendada oma ekspositsiooni kirjeldustõlgetega.

⁹ Intervjuu Tartu Emajõe Kooli õpilastega viisin läbi 12.04.17, osa võtsid kolm õpilast.

¹⁰ Accessible Baltics OÜ aitab korraldada reise erivajadustega inimestele. Kaasav turism (inglise keeles *tourism for all*) on turisminduse alaliik, kus teenused on kohaldatud erivajadustega isikutele, lähtudes nende vajaduste eripärest (info kodulehelt <http://accessiblebaltics.eu>).

Kokkuvõttes võib öelda, et paljudel Eesti muuseumidel on ligipääsetavuse parandamisel veel pikk tee minna, ent on ka muuseumeid nagu Tervishoiumuuseum ja Kadrioru kunstimuuseum, mis on panustanud ja jätkavad investeerimist ligipääsetavuse parandamisse väga erinevatel tasanditel. Väga positiivsena võib küsitlusest välja tuua paljude muuseumide motiveerituse oma väljapanekuid paremini ligipääsetavaks muuta. Puudu jääb esialgu ehk rahalistest vahenditest ja ideedest, aga valmisolek ja avatus on kindlasti üks positiivsete muutuste käivitajaid.

3. Audioinstallatsioon Liivi Muuseumis

Liivi Muuseumi audioinstallatsiooni koostamise peamiseks eesmärgiks on tõmmata tähelepanu ligipääsetavuse probleemile Eesti muuseumides ja esitada üks võimalik lahendus, kuidas muuseum saaks oma väljapanekut täiendada. Kuna muuseumide küsitlusest tuli välja, et üheks põhiliseks probleemiks, miks paljusid muuseume pole ligipääsetavamaks muudetud, on rahaliste vahendite vähesus, siis üritasin luua teose, mis oleks võrdlemisi tagasihoidliku eelarvega, ent siiski kvaliteetne eksponaat, mida saaksid kogeda nii tavakülastajad kui ka nägemispuudega inimesed.

Konkreetselt projektini viis huvi auditiivsuse ja audiokunsti vastu. Mind on alati paelunud see, kuidas kuulamismeelt mõjutades on võimalik mängida inimeste tajudega ja mõjutada teadvust. Helide maailm võimaldab luua keerukaid audiokunstiteoseid, mis ärgitavad kujutlusvõimet ja võimaldavad fantaasial lennata. Seetõttu on kuuldemängud ja järjejutud minu jaoks lapsepõlvest saati olnud väga olulised. Näiteks „Aladdini imelamp”, mille vinüülplaat alati fraasi „see ei saanud olla silmapete” ajal kordama hakkas, „Onu Remuse jutud”, mis lugematutest kuulamiskordadest tulenevalt nii kõvasti kahisesid, et kohati oli raske tekstist aru saada või „Alice Imedemaal”, mida siiani õega tsiteerime ja suures osas peast teame.

Kõik need heliteosed löid minu peas oma maailma, mingi kujutluspildi, mis on kindlasti rikkalikum kui teoste põhjal tehtud filmid. Visuaalse informatsiooni vähesus või puudulikkus võimaldab anda kujutlusvõimele vabama voli ning suuremad interpreteerimisvõimalused. Nagu sõnab Robert McLeash: „Erinevalt televisioonist, kus pildid on piiratud ekraani

suurusega, on raadiopildid just sellise suurusega, kui suureks sa neid julged kujutleda. Kuuldemängu autoril on lihtne meid kaasata lahingusse kääbuste ja hiiglaste vahel või panna meie kosmoselaev maanduma võõral kaugel planeedil. Loodud koos sobivate heliefektidega ning toetatud õige muusikaga võib virtuaalselt tuua meieni ükskõik millise situatsiooni. Nagu vastas koolipoiss, kellelt küsiti telelavastuse kohta: „Ma eelistan raadiot, lavakujundus on palju parem.”” (Tohver 2003: 24).

Mälestused ja emotsioonid, mis on seotud mingi konkreetse sündmuse või kogemusega, mõjutavad tugevalt meie helide ning nende kaudu ka ümbritseva maailma tajumist, kuid inimeste kogemused ühe ja sama heliga võivad olla väga erinevad. Tamur Tohver'i sõnul on väga raske leida „objektiivseid helisid” – helisid, mis mõjuksid meile kõigile üheselt (samas: 15). Helide vastuvõtmine ja nendele reageerimine on seotud kogemuslikkusega. Kogemus(likkus)e mõiste on aga võtmeteterminiks fenomenoloogias, mis tegeleb fenomenide uurimisega. Fenomenid on asjad/nähtused, nagu me neid teadvuses tajume, vastandudes asjadele/nähtustele, nagu nad tegelikult ja meie kogemusest sõltumatult on. Kogemus on inimese maailmasolemise aluseks. Maailma ja eksistentsi mõistmiseks on oluline kogemuse kirjeldamine ja selle tähendus subjekti jaoks. Iga kogemus maailmast on subjektiivne ning selle abil moodustub husserllik „eluilm” (saksa keeles *Lebenswelt*). Fenomenoloogias on kogemuse saamise allikateks tajud ja teadvus (Viik 2009: 216, 223).

Audiokunst pakub teose ja vastuvõtja kommunikatsiooniks väga laia arsenali. Mida vähem on informatsiooni, seda vabamad ollakse fantaseerima. Inimese tajusid ja teadvust on helide abil võimalik väga oskuslikult mõjutada ning õnnestumise korral muuta kuulaja aktiivseks ja avatud vastuvõtjaks. Jim Ferris kirjutab artiklis *Against Rhythm: Poetry in Uncommon Time*, et luule on vestlus, mitte monoloog (Ferris 2007: 84) ning heli kui kunst pakub hulgaliselt võimalusi elavdamaks luule ja selle vastuvõtja vahelist kommunikatsiooni.

Jüri Talvet leiab oma Liivi-monograafias, et kirjaniku loomingut iseloomustab vihjelisus ja selge mõtte või tunde nimetamisest loobumine (Talvet 2013: 431) ning Toomas Liiv lisab: „Võib öelda, et helin on Juhan Liivi tegelikkuse substraat, alus. Mis tähendab, et tema jaoks oli asjade algus auditivne, kuuldeline.” (Liiv 2005). Liivi minimalistlike vahendite abil loodud paljutähenduslik ja sügavasisuline looming pakub oma helilise olemusega väga

huvitavaid võimalusi mitmetasandiliste audiolahenduste loomiseks. See oli ka Liivi Muuseumi audioprojekti üks eesmärgi – muuta muuseumikülastaja vastuvõtlikumaks, ärgitada kujutlusvõimet ja seoste loomise protsessi.

Huvist helikunsti ja auditiiivse tajumise vastu sündis idee koostada näitus suunitlusega nägemispuudega inimestele. Esialgse idee kohaselt plaanisin teha mastaapsemad täiendusi Liivi Muuseumi keskkonnas, sealhulgas taktilised märgid põrandatel, audiogiidid, 3D-audioinstallatsioon(id), taktilised mängud ja giidituur(id). Kuid sarnaselt olukorraga paljudes Eesti muuseumides, pidurdas minu esialgset projekti rahaliste vahendite vähesus. Sellest kitsaskohast arenes aga välja veel üks uurimisküsimus: kas ekspositsioonide ligipääsetavamaks ja interaktiivsemaks muutmiseks on tingimata vaja suurt rahalist investeeringut või on kesine ligipääsetavus pigem vähese huvi ja kujutlusvõime probleem?

Projekti arenedes ja muuseumidele suunatud küsimustiku vastuseid analüüsid jõudsin järeldusele, et füüsilise ligipääsu tagamine on eriti väiksematel muuseumidel seotud rahalise võimekuse, aga ka arhitektuuriliste tõketega. Näiteks piiratud ruumiga ajaloolistesse hoonetesse on kaldteede või invaliftide rajamine raskendatud ja saatjata ringiliikumine võib olla ohtlik. Samas ei saa väita, et muuseumide rahaline võimekus oleks otseses seoses leidlike ja interaktiivsete lahenduste loomisel. Pigem on osa muuseumidest mitmetasandilise ligipääsu saavutatud tänu aktiivsetele entusiastidele, kellele antud teema on südamelähedane ja oluline ning kes on huvitavaid ideid arendanud ka hoolimata rahaliste vahendite piiratusest.

Amanda Cachia toonitab, et erivajadusega muuseumikülastajat ei peaks segregeerima, luues spetsiaalseid ekspositsioone, vaid pigem laiendama ligipääsetavuse ja tajumise võimalusi (Cachia 2013). Projektiga tegeledes muutus selles osas ka minu arusaam ning jõudsin tõdemusele, et nii muuseumide kui ka erinevate külastajate seisukohast on otstarbekam luua multisensorseid lahendusi, mis kaasaksid võimalikult laia inimspektrit. Olulised on küll spetsiifilised toetavad vahendid nagu veebilehed, punktkirjas tekstid jne, aga nende peamine ülesanne on parandada ligipääsetavust ja informatsiooni kättesaadavust, mitte pakkuda teatud külastajaskonnale erinevat teavet kui teisele. Muuseumidel peaks olema inimesi ühendav, mitte eristav ja lahutav funktsioon.

Liivi Muuseumi projekti puhul oli väga oluliseks ja edasiviivaks jõuks muuseumipoolne avatus ning positiivsus. Juba alguses, kui polnud veel selget visiooni, milline võiks olla projekti lõpptulem, suhtus Liivi Muuseumi kollektiiv eesotsas juhataja Mari Niitrage ettevõtmisse innu ja poolehoiuga, usaldades mulle samal ajal täieliku loomingulise vabaduse. Lisaks igakülgele moraalsele toele võttis muuseum enda kanda ka installatsiooni juurde kuuluva infotahvliga seotud kulud ning võib öelda, et äärmiselt lihtsalt sujuv suhtlus muuseumiga oli projekti teostuse juures üks aspekt, mis kordagi ei takerdunud, vaid andis motivatsiooni jätkamiseks.

Kokkuvõtlikult võib audioprojektiga seotud tööprotsessi jagada järgnevateks etappideks:

- erialakirjandusega tutvumine baasteadmiste loomiseks ja kasutamiseks ideede pangana,
- kontseptsiooni loomine,
- installatsiooniks sobiva osa valimine Juhan Liivi luuleloomingust,
- eelarve koostamine ja hinnapäringud,
- taotluse esitamine Eesti Kultuurkapitalile, et saada toetust projekti läbiviimiseks (taotlus rahuldati osaliselt),
- luuleteose esitajate valik ja salvestamine Õ Studios (tehniline teostus Martin Kikase poolt),
- vajaliku tehnika tellimine,
- salvestatud materjali töötlus ja ühildamine helimeediumiga,
- audioinstallatsiooni täiendava tahveltrükise kujunduse paikapanemine ja tellimine,
- audioinstallatsiooni ja tahvli ülespanek Liivi Muuseumis,
- aruande esitamine Eesti Kultuurkapitalile.

Audioinstallatsiooni „Mida ma nägin” sisuks on Juhan Liivi luuletus „Eile nägin ma Eestimaad” (1904), mille loevad ette viis erinevast soost, erineva vanuse ja taustaga inimest. Salvestatud materjal on töödeldud ja kokku lõigatud nii, et ühe inimese loetud tekst läheb sujuvalt üle teise inimese loetud tekstiks, moodustades terviku, ning luuletuse taustaks on tasane rongi loksumise heli. Muuseumis on heliinstallatsiooni meediumina kasutatud infrapunaaktivaatoriga MP3-mängijat, mis käivitub reaktsioonina inimese kehasoojusele ning alustab helifaili mängimist. Installatsiooni juurde kuuluv tahvel on asetatud horisontaalsele

alusele ning see paikneb kõrgusel, mis võimaldab enamikul inimestest seda mugavalt kompida. Minimalistliku kujundusega tahvli keskel on audioteeose pealkiri nii tava- kui ka punktkirjas. Pealkirja all on punktkirjas luuletekst „Eile nägin ma Eestimaad”, ning all paremal nurgas audioinstallatsiooni autorid ja lugejate nimed nii tava- kui ka pimedate kirjas.

Üheks taotluseks ekspositsiooni täienduse loomisel oli, et teos harmoneeruks ülejäänud ekspositsiooniga, ent samas ei kaoks selle sisse ära. Installatsioon on paigutatud ekspositsiooni osasse, kus on vaadeldavad Liivi käsikirjad, sealhulgas „Eile nägin ma Eestimaad” käsikiri. Installatsiooni juurde kuuluva tahvli otsustasin horisontaalselt paigutada mitmel eesmärgil. Esiteks on pimedate kirja raske ja ebamugav vertikaalselt pinnalt kompida, teisalt on sellel ka suunav funktsioon – kui külastaja astub tahvli juurde, käivitub selle kohal olev helimeedium ning alustab audioteeose mängimist kindlal ajahetkel, et külastaja saaks kogeda installatsiooni terviklikult.

Installatsiooni taustaheliks valitud rongirataste rütm seostub inimestel alateadlikult liikumisega ning maastike ja elupiltide vahetumisega. Luuletuse „Eile nägin ma Eestimaad” alapealkiri „Raudteel” viitab samuti sellele, et Liivi ajendasid seda kujundirikast mõtteluuleteost looma rongisõidul kogetud muljed Eestimaast. Loodan, et see heli loob külastaja jaoks silla Juhan Liivi aja ja mõtetega raudteel 1904. aastal, mil ta nähtu ja oma mure Eestimaa pärast luulekeelde vormis. Luuletust „Eile nägin ma Eestimaad” on analüüsitud põhjalikult ja mitmetasandiliselt 2014. aastal Tartu Ülikooli rahvusteaduste loengusarja loengu „Ühendväljateooria ahvatlused/Kirjandusloo vajadused” raames, mil eesti ja maailmakirjanduse kraadiõppurid tõlgendasid teost erinevate kirjandusteooriate nagu lähilugemine, retseptsioon, intertekstuaalsus, tekstoloogia, narratoloogia jt perspektiivist (Merilai, Velsker 2014).

Installatsiooni juurde kuuluva infotahvli minimalistliku kujunduse eesmärk on koos audioinstallatsiooniga tekitada küsimusi ja panna muuseumikülastajat juurdlema: miks on tahvil punktkirjas tekst?; mis tekst see olla võib?; mis seosed võivad olla Liivi luuletuse ja pimedate kirja vahel?; miks loevad luuletust erinevad inimesed?; miks saadab luuleteost rongirataste mürin? jne. Installatsioon annab küll vihjeid pealkirja, teksti temaatika ja kujunduse kaudu, kuid seosed peab looma muuseumikülastaja ise. Kirjanike muuseumide

keskkonnas on oluline soodustada külastaja suhestumist kirjaniku loominguga. Leian, et eksponaadid, mis pakuvad erinevaid interpretatsioone, võimaldavad koos informatiivse teabega nagu elulugu jms pakkuda terviklikumat ülevaadet ja rikkalikumat muuseumikogemust.

Juhan Liivi luulevaramust ühe teose väljaalimine osutus küllaltki suureks väljakutseks kuna märgilise tähendusega teoseid on niivõrd palju. Konkreetne luuletus äratas tähelepanu just tekstis korduva hüüatuse „Eile nägin ma Eestimaad” tõttu, mis tekitas justkui ebakõla „nägemise” ja nägemispuudega inimeste vahel, ning küsimuse, kas teose valik võib ehk mõjuda kellegi jaoks solvava pilkena. Ei saa vankumatu kindlusega öelda, et keegi end sellest valikust puudutatuna ei tunne, ent leian siiski, et Liivi kujundirikka mõtteluule kaudu on võimalik esile tuua tajumise ja kogemuste mitmekesisust. Nägemine ei pruugi tähendada vaid visuaalse informatsiooni vastuvõttu, seda võib tõlgendada ka kui mitmeplaanisemat kogemist. Näiteks fraas „mina näen seda nii” ei viita üldiselt millegi visuaalsele nägemisele, vaid sellele, kuidas me endid mingi nähtuse suhtes positsioneerime. Seetõttu leidsingi, et just luuletus „Eile nägin ma Eestimaad” võiks soodustada antud teema sügavamalt „nägemist” ja analüüsi.

Luuleteose esitajate valik osutab erinevate inimeste mitmekesisele tajumisele ja kogemisele. Grupeerides lugejaid vanuse ja soo järgi võib öelda, et luuletust esitavad 6-aastane tüdruk, 16-aastane neiu, 25-aastane noormees, 34-aastase mees ja 79-aastase eakas naine, aga võib ka tõdeda, et lugejateks on lasteaialaps, põhikoolitüdruk, muusik, näitleja ja pensionär. Kategoriseerida saab ka huvide, väärtuste, rahvuse – põhimõtteliselt lõputute tunnuste põhjal ning tõik, et üks lugejatest on nägemis- ja teine liikumispuudega, on samuti viis, kuidas ühe tunnuse kaudu inimesi jaotada. Maailma tajumine sõltub kogemustest, mida kahtlemata olulisel määral mõjutavad vanus, sugu, rahvus jt tunnused, aga keel on see, mille abil me nendele kogemustele tähenduse omistame – keel, mida Juhan Liiv oma tunnete ja nägemuse edasiandmiseks väga sügavamõtteliselt kasutab, jättes ruumi iga lugeja-kuulaja omailmale.

Kokkuvõte

Magistritöö „Tajude avardamise võimalustest muuseumikeskkonnas. Audioinstallatsioon Liivi Muuseumis” eesmärgiks oli praktilise näite varal esitada üks võimalus, kuidas muuseumid saaksid oma ekspositsioone nägemispuudega inimestele, aga ka laiemale külastajaskonnale paremini tajutavamaks muuta. Puueteuuringute teooriaid ja Eesti muuseumide hetkeseisu analüüsides, püüdsin teada saada, kas muuseumide ekspositsioonide täiendamine nõuab tingimata suuri rahalisi väljaminekuid või on võimalik loominguliselt lähenedes muuseumide ekspositsioone interaktiivsemaks muuta ka tagasihoidlike rahaliste vahenditega.

Magistritöö esimeses peatükis keskendusin puueteuuringute ajaloole, mille juured ulatuvad Teise maailmasõja järgsesse aega. Tutvustasin lähemalt puuetekäsitluse sotsiaalkonstruktivistlikku mudelit, mis ei käsitlenud enam puuet kui ravi vajavat patoloogiat, vaid kui ühiskondlikult konstrueeritud piirangute kogumit, mis piirab tervisekahjustusega inimeste sotsiaalset integratsiooni. Vaatlesin ka emantsipatoorset puudekäsitlust, mille eesmärgiks on puuetega inimeste produktiivsem lõimimine teaduslikku uurimistegevusse ning interdistsiplinaarset suunda puueteuuringutes. Esimese peatüki viimases alapeatükis käsitlesin puueteuuringute keskset mõistet – *ableism* – ehk võimetekeksust, mis hõlmab endas puuetega inimeste vastu suunatud diskrimineerimist: stereotüüpe, ühiskondlikku tõrjumist, füüsilisi takistusi ja hinnangulist kõnepruuki. See teoreetiline peatükk on käesoleva töö seisukohast oluline, et teha ülevaade eesti keeles äärmiselt vähe käsitletud puueteuuringute põhiprintsiipidest ning osutada kitsaskohtadele ühiskonnas, mille kaudu teatud osa ühiskonnast vähem väärtustatakse kui teisi.

Teises peatükis analüüsisin muuseumide võimalusi külastaja tajude avardamisel. Käsitlesin uurimusi, nagu *Smithsonian Guidelines for Accessible Exhibition Design* ja Heather Hollinsi artiklit *Reciprocity, Accountability, Empowerment. Emancipatory Principles and Practices in the Museum*, mis on loodud parandamaks puuetega inimeste, spetsiifilisemalt nägemispuudega külastaja ligipääsetavust muuseumides. Samuti analüüsisin enda koostatud küsimustiku vastuseid, mille eesmärgiks oli saada ülevaade Eesti muuseumide ligipääsetavuse olukorrast ja nende kogemustest nägemispuudega inimestega. Tulemustest lähtudes tõin välja kitsaskohti, aga ka konkreetseid positiivseid näiteid muuseumidest, kus eesmärgistatult on

tegeletud ekspositsioonide paremini ligipääsetavaks ja tajutavaks muutmisega, millest võiksid ka teised muuseumid inspiratsiooni ja eeskju saada.

Töö viimases peatükis tutvustasin ja analüüsisin magistriprojekti praktilist osa, audioinstallatsiooni „Mida ma nägin”. Käsitlesin audiokunsti võimalusi inimeste tajude mõjutamisel ja kogemuste olulisust tajumisprotsessis. Tegin ülevaate projektiga seotud eesmärkidest ja tööprotsessist ning avasin audioinstallatsiooni ja selle juurde kuuluva infotahvli kontseptsiooni. Samuti tõin välja Juhan Liivi loomingu aspektid, mis võimaldavad autori nägemust mõjuvalt läbi audiokunstiteoste edasi anda.

Audioinstallatsiooni koostamine Liivi Muuseumis oli minu jaoks palju kogemusi andev koostööprojekt, mis loodetavasti rikastab Liivi Muuseumi ekspositsiooni ja muuseumikülastaja maailmapilti läbi Juhan Liivi loomingu.

Muuseumid kannavad erinevate kogemuste edastaja ja vahendaja rolli ning neil on ühiskonna arendamisel suur potentsiaal. Võib öelda, et hetkel valitseb muuseumides otsinguline periood. Leiutatakse uudseid lahendusi, mille abil inimesi muuseumidesse tuua, sest üha areneva tehnoloogia ajajärgul ootavad muuseumikülastajad kaasaegsemaid ja multisensorsemaid lahendusi hoolimata sellest, kas tegemist on tehnoloogiamuuseumi või klassikalise kunstimuuseumiga. Muuseumid on hakatud üha enam eemalduma dotseerivalt positsioonilt ning väärtustama kasulikke ja rikastavaid partnerlussuhteid. Toimiv kommunikatsioon kogukonna ja muuseumide vahel on äärmiselt oluline positiivsetele muutustele impulsi andmiseks, samas arvan, et kommunikatsioon peaks toimuma ka erinevate muuseumide vahel. Nõustun Marge Rennitiga (Rennit 2017), et muuseumid ei peaks üksteisesse suhtuma kui konkureerivatesse asutustesse, vaid pigem kui partneritesse, kellega informatsiooni jagada ja kelle positiivsetest aga ka negatiivsetest kogemustest õppida. Jõudude ühendamise võimaldaks säästa nii ajalist kui rahalist ressursi ja suunata see kultuuri ja erinevate inimkogemuste vahendamisse.

Käesoleva magistriprojektiga loodan elavdada arutelu, mis puudutab võimalikult erinevate inimgruppide kaasamist muuseumikeskkonda, aga ka kultuuriellu laiemalt. Muuseumide üheks funktsiooniks on ühiskonda ühendada ning erineva tausta ja kogemustega inimesi

kokku tuua. Olemasolevat potentsiaali on kindlasti võimalik senisest tulemuslikumalt ära kasutada, sest eelkõige jääb vajaka tahtest mitte niivõrd rahalistest ressurssidest. Loodan, et edaspidi panustavad muuseumid ja teised kultuuriasutused aktiivsemalt koostööprojektidesse, kaasates erinevaid inimgruppe ja teisi asutusi, kelle kogemustest lähtuvalt areneda ja pakkuda mitmekesisemaid ja multisensorsemaid kultuurikogemusi.

Käesoleva töö teoreetilise osaga tegeledes ilmnes väga tugevalt erialase sõnavara puudulikkuse probleem. Sellest tuleneb vajadus edaspidi rohkem panustada puuetealase sõnavara arendamisse. Valdavalt ingliskeelse teooria edasiandmiseks jääb olemasolevast eestikeelsest terminoloogiast väheseks ja osa informatsioonist võib tõlkes kaduma minna või muunduda. Sooviksin väga, et lähiaastatel võetaks ette mõne puueteuuringuid käsitleva teksti tõlkimine, sest usun, et mitmed puueteuuringutest lähtuvad ideed omavad suurt potentsiaali mõjutamaks ühiskondlikku suhtumist puuetega inimestesse kui täisväärtuslikesse kogukonnaliikmetesse.

Tahan tänada koostööpartnereid, kes erinevates töö etappides nõu ja jõuga kaasa aitasid: Mari Niitrat ja Liivi Muuseumi kollektiivi; Tartu Emajõe Kooli õpetajaid ja õpilasi, Martin Kikast Õ Stuidiost; heliteose esitajaid Paulinet, Johannat, Valterit, Kallet ja Leilit; Kadrioru kunstimuuseumi haridustöö kuraatorit Jane Meresmaad; kõikide muuseumide esindajaid, kes vaegnägijate ligipääsu puudutavale küsimustikule vastasid ning magistritöö juhendajat Leena Kurvet-Käosaart. Minu tänu kuulub ka Eesti Kultuurkapitalile kelle toetus võimaldas audioinstallatsiooni tehniliselt teostada.

Kasutatud kirjandus

- Aavik, Kadri (2015). *Interseksionaalne feminism: teooriast praktikasse. Isiklikud ja kollektiivsed strateegiad*. Feministeerium.ee <http://feministeerium.ee/interseksionaalne-feminism-teooriast-praktikasse-isiklikud-ja-kollektiivsed-strateegiad/> (vaadatud 30.04.2017)
- Barnes, Colin ja G. Mercer (2003). *Disability*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, Kenneth (1984). *Permanence and Change: An Anatomy of Purpose*. Berkley: University of California Press.
- Cachia, Amanda (2013). Talking Blind: Disability, Access, and the Discursive Turn. – *Disability Studies Quarterly*, vol 33 no 3.
- Cherney, James L. (2011). The Rhetoric of Ableism. – *Disability Studies Quarterly*, vol 31 no 3.
- Davis, Lennard J. (2006). *The Disability Studies Reader*. 2nd ed. New York: Routledge.
- Dodd, Jocelyn; Sandell, Richard; Debbie Jolly; Ceri Jones. *Rethinking Disability Representation in Museums and Galleries: Supporting papers*. University of Leicester. <https://www2.le.ac.uk/departments/museumstudies/rcmg/publications/RethinkingDisabilityRepresentationSupportingPapers.pdf> (vaadatud 1.05.2017)
- Eco, Umberto (2008). *Inetuse ajalugu*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Ferris, Jim (2007). Against Rhythm: Poetry in Uncommon Time. – *Journal of Literary Disability*, nr 1, lk 81–86.
- Frank, Gustav ja Lange, Barbara (2015). *Sissejuhatus pilditeadusesse. Pildid visuaalkultuuris. Gigantum Humeris*: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Garland, Robert (1995). *The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*. New York: Cornell University Press.
- Garland-Thomson, Rosemarie (2013). Disability Studies: A Field Emerged. – *American Quarterly* vol 65, lk 915 – 926.
- Garland-Thomson, Rosemarie (2005). Feminist Disability Studies. – *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. 30.02, 1557 – 1587.
- Hall, Alice (2016). *Literature and Disability*. London and New York: Routledge.
- Hollins, Heather (2010). Reciprocity, accountability, empowerment. Emancipatory principles and practices in the museum. – *Re-presenting Disability. Activism and Agency in the Museum*. Koost. R. Sandell, J. Dodd, R. Garland-Thomson. London and New York: Routledge.

Hooper-Greenhill, Eilean (2000). *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. London and New York: Routledge.

Kals, Aldo (1999). *Eesti pimedate õpetamise ajalugu*. Tartu: Eesti Pimedate Muuseum.

Liiv, Toomas (2005). Kirjanduse kolikamber. – *Sirp* 1.04.

Linton, Simi (1998). *Claiming Disability: Knowledge and Identity*. New York: New York University Press.

Longmore, Paul (1987). *Screening Stereotypes: Images of Disabled People in Television and Motion Pictures*. New York: Praeger.

Mellinkoff, Ruth (1993). *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages: Volume One*. Berkley: University of California Press.

Merilai, Arne ja Velsker, Mart (2014). Ühendväljateooria ahvatlused/Kirjandusloo vajadused. Rahvusteaduste loengusari 25.02.2014 <http://www.uttv.ee/naita?id=19274> (vaadatud 13.05.17)

Nellis, Tars, Kutsar jt (2012). *Eesti punktkirja käsiraamat*. Koost. Anneli Nellis, Ilona Tars, Kadri Kutsar, Monica Lõvi, Julia Trofimova, Vello Vart. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.

Oliver, Mike (1990). *The Politics of Disablement*. London: Macmillan.

Oliver, Mike (1992). Changing the social relations of research production. – *Disability Handicap and Society*, nr 7, lk 101 – 114.

Peers, L. ja Brown A. K. (2003). *Museums and Source Communities: A Routledge Reader*. London and New York: Routledge.

Puuetega inimeste sotsiaaltoetuse seadus <https://www.riigiteataja.ee/akt/130122015089> (vaadatud 24.04.2017)

Rennit, Marge (2017). Tartu muuseumidest: liita, lahutada, korrutada ja jagada. – *Postimees*, 14.05.

Shapiro, Fred R. *Historical Notes on the Vocabulary of the Women's Movement*. – *American Speech* vol 60, nr 1, lk 3–16.

Siebers, Tobin (2008). *Disability Theory*. University of Michigan Press.

Smithsonian Guidelines for Accessible Exhibition Design juhend <http://accessible.si.edu/pdf/Smithsonian%20Guidelines%20for%20accessible%20design.pdf> (vaadatud 21.04.2017)

Talvet, Jüri (2013). *Juhan Liivi luule: Monograafia*. Tallinn: Tänapäev.

Tohver, Tamur (2003). *Tasa kuulata on kergem*. Tallinn: Kirjastuskeskus.

Viik, Tõnu (2009). Fenomenoloogia. – Annus, Epp (toim) *20. sajandi mõttevoolud*. Tallinn; Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 215–228.

Ziebarth, Beth (2010). *What Visitors With Vision Loss Want Museums and Parks to Know About Effective Communication*. Indiana University. Bloomington.
http://www.ncaonline.org/docs/effective_communication-ziebarth.pdf (vaadatud 26.04.2017)

Expanding Sense Perception in the Museum Environment. Audio Installation at the Liivi Museum

Summary

The objective of the project-based master's thesis is to present, through a practical example, some possibilities for museums to transform their exhibition(s) in order to accommodate better visitors with visual impairments that would also add an extra dimension of the exhibition for wider audiences. The MA-project includes building competencies in disability studies and policies in different countries, carrying out a survey of Estonian museums' practices concerning disability and designing and implementing an audio installation based on a wellknown, iconic poem of Estonian poet Juhan Liiv (1864 – 1913) and setting it up in his house museum – the Liivi Museum in Rupsi Village in Alatskivi in Southeastern Estonia.

The first chapter of the thesis focuses on the history and central features of disability studies, introducing the social model of disability as well as the principles of emancipatory disability research. I also provide an overview of the concept of ableism – a term used to describe the discrimination and exclusion of people with disabilities.

The second chapter introduces methods by which museums could expand the visitor's perception and improve the accessibility for people with visual impairments. I also analyze the questionnaire that I carried out among Estonian museums in order to have an overview about the level of accessibility for people with disabilities in Estonian museums.

In the last chapter I introduce and analyze the practical part of my master's thesis – the audio installation "What I Saw" at Liivi Museum which aims to modify the museum's exhibition into more interactive and multi-sensory experience for wider range of visitors.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Marie Reemann

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Tajude avardamise võimalustest muuseumikeskkonnas. Audioinstallatsioon Liivi Muuseumis“

mille juhendaja on Leena Kurvet-Käosaar

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 23.05.2017